

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

KWARTAALBERICHT

2009 | 3

- Verdere afname somberheid over de economie
- Jongere Nederlanders minst bezorgd over de crisis
- Daling beleggingen en pensioenen meest genoemd als crisisgevolgen
- Polarisatie rond PVV neemt toe
- Verschillende argumenten voor en tegen vertrouwen in politici

EEFJE STEENVOORDEN, TOM VAN DER MEER EN PAUL DEKKER

Sociaal en Cultureel Planbureau

TEN GELEIDE

Dit zevende kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) betreft enquête- en focusgroeponderzoek in het derde kwartaal van 2009. Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording achterin en in de daar vermelde studies. De focusgroepen zijn deze keer gehouden onder jongeren (18-34-jarigen) en ouderen (55-plussers). Aan deze groepen wordt ook bij de beschrijving van de enquêtegegevens aandacht besteed.

Hoofdstuk 1 biedt kwantitatief inzicht in de ontwikkelingen vanaf begin 2008 in tevredenheid, vertrouwen en opvattingen over politiek en samenleving. Met kwalitatief materiaal (gesprekken in focusgroepen en reacties op open enquêtevragen) brengen we in kaart hoe Nederlanders in het derde kwartaal van 2009 de ontwikkelingen in hun land waarderen en wat ze zien als belangrijkste maatschappelijke problemen en sterke punten en wenselijke politieke prioriteiten. Hoofdstuk 2 en 3 gaan over de economische crisis en hoofdstuk 4 behandelt politieke onvrede. Het kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmateriaal is verzameld in augustus 2009, dus ruim voor Prinsjesdag en de algemene beschouwingen over de begroting.

Om de kwartaalberichten op zichzelf leesbaar te houden is het onvermijdelijk om zaken te herhalen uit vorige berichten. Aan de volgende bevolkingsgroepen en onderwerpen is aandacht besteed in de vorige COB-kwartaalberichten (beschikbaar op www.scp.nl):

- 2008|1: groepen mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, Europa en gevoelens van machteloosheid;
- 2008|2: groepen met een verschillende levensinstelling, informatiebronnen voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische verwachtingen en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: groepen met een verschillende basismotivatie, voorkeuren voor overheidsuitgaven, de financiële crisis en omgangsvormen in de publieke ruimte;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

- Het derde kwartaal 2009 laat een verdere afname zien van negatieve verwachtingen over de Nederlandse economie: verwachtte in het eerste kwartaal nog 65% een verslechtering in de komende twaalf maanden, in het tweede kwartaal was dat 48% en nu is het 40%. Over de eigen financiële situatie is men onveranderd weinig bezorgd: slechts 15% verwacht een verslechtering.
- Het vertrouwen in de Tweede Kamer (57%) en de regering (53%) is stabiel in vergelijking met vorig kwartaal, nog altijd hoger dan voor het begin van de economische crisis en lager dan vlak na het inzetten van die crisis.
- De economische crisis wordt minder vaak genoemd als belangrijk probleem van Nederland. Geert Wilders en de PVV worden vaker als genoemd als probleem, maar tegelijkertijd is de electorale steun voor de PVV toegenomen.
- In de focusgroepen blijkt dat veel Nederlanders de economische situatie niet ernstig genoeg vinden om de term 'crisis' te rechtvaardigen. Vooral anderen worden door de crisis geraakt, meent men. Wie zelf wel de gevolgen van de crisis ondervindt, is daar veelal vrij laconiek onder.
- In de enquête geeft 44% van de respondenten aan zelf gevolgen van de crisis te ondervinden. 39% heeft mensen in de familie, vrienden- of kennissenkring die door de crisis zijn geraakt, waarbij het in vier van de tien gevallen om ontslag gaat. 18-34-jarigen noemen minder maar ook andere gevolgen dan de oudere leeftijdsgroepen: geen hypotheek kunnen krijgen, ontslagen worden of geen baan kunnen vinden. Oudere Nederlanders noemen vooral de daling van de waarde van beleggingen en pensioen.
- Over het crisisbeleid van de overheid is men in de focusgroepen tamelijk negatief. Afgezien van het ingrijpen in de banksector in 2008 kent men nauwelijks maatregelen. De regering zou vooral voor de gewone man te weinig doen. De bonussen bij banken en het gebrek aan overheidsingrijpen daartegen roepen heftige emoties op.
- Mbo'ers rekenen zichzelf niet tot een kwetsbare groep in de crisis. Ze hebben er persoonlijk weinig tot geen last van en geloven in de maakbaarheid van hun leven. De problemen van ondernemers zijn afhankelijk van branche en bedrijfsomvang. Kleine middenstanders ervaren het minst problemen. Algemeen vindt men dat de overheid de banken niet genoeg dwingt tot het verstrekken van leningen en te weinig doet voor de kleine(re) ondernemer.
- Politiek ontevreden burgers vinden vaker dat het Nederlandse bestuur beter kan worden overgelaten aan enkele krachtige leiders, maar willen ook meer burgerinvloed bij belangrijke politieke kwesties. De onvrede is het sterkst onder niet-stemmers en onder aanhangers van de PVV, het laagst onder die van CU en CDA. De onvrede is hoger onder ouderen en lageropgeleiden dan onder jongeren en hogeropgeleiden.
- Burgers die minder vertrouwen hebben in politici gebruiken meer inhoudelijke argumenten dan burgers die politici eerder wel vertrouwen. Vertrouwende burgers noemen de competentie en goede intenties van politici; burgers zonder vertrouwen noemen gebrek aan daadkracht en responsiviteit.
- In discussies over de politiek blijken negatieve argumenten overtuigender dan positieve argumenten. Deze negatieve argumenten zijn echter vaker gebaseerd op onjuiste, geconstrueerde feiten: burgers combineren flarden informatie tot een samengebond verhaal.

1 HOE GAAT HET MET NEDERLAND?

Samenvatting

Nederlanders zijn opnieuw minder negatief geworden over de Nederlandse economie, 40% verwacht een verslechtering, tegenover 48% in het tweede en 65% in het eerste kwartaal van 2009. Over de eigen financiële situatie is men onveranderd weinig bezorgd, slechts 15% voorziet een verslechtering. Het vertrouwen in de grote ondernemingen is iets gestegen, waar het vertrouwen in Tweede Kamer en regering constant is maar nog altijd hoger dan voor het begin van de economische crisis (september 2008). De economische crisis wordt minder als probleem van Nederland genoemd; wel worden de bonussen vaker aangehaald als probleem. Ook Geert Wilders en de Partij voor de Vrijheid (PVV) worden vaker als probleem genoemd. Dit lijkt echter vooral een voortzetting van eerder gesignaleerde polarisatie: meer steun en meer afwijzing vallen de PVV ten deel.

Wat houdt de Nederlanders bezig in het derde kwartaal van 2009? Waarover maken de Nederlanders zich zorgen, waarover juist niet? In dit hoofdstuk gaan we in op de belangrijkste veranderingen en constanten in de publieke opinie, en beschrijven we hoe tevreden burgers zijn met het eigen leven en het land. Wat vindt men goed gaan, wat vindt men zorgelijk? In hoofdstuk 2 worden de opinies van burgers op drie terreinen – samenleving, economie en politiek – nader uitgewerkt met cijfers en kwalitatief materiaal. Opgemerkt moet worden dat de gegevens in dit kwartaalbericht dateren

van voor Prinsjesdag en de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer. Mogelijk hebben zich sindsdien veranderingen voorgedaan in de economische verwachtingen en de tevredenheid met en het vertrouwen in de politiek.

VERANDERINGEN EN CONSTANTEN

Vergeleken met vorig kwartaal zijn de Nederlanders wederom minder pessimistisch geworden over de economie. Als we kijken naar de verwachtingen voor het komende jaar, geeft momenteel 40% aan een verslechtering te verwachten, waar dat aan het begin van 2009

Figuur 1.1 Percentage mensen met negatieve verwachtingen over de eigen financiële situatie en over de Nederlandse economie^a, bevolking van 18+, 2008-2009

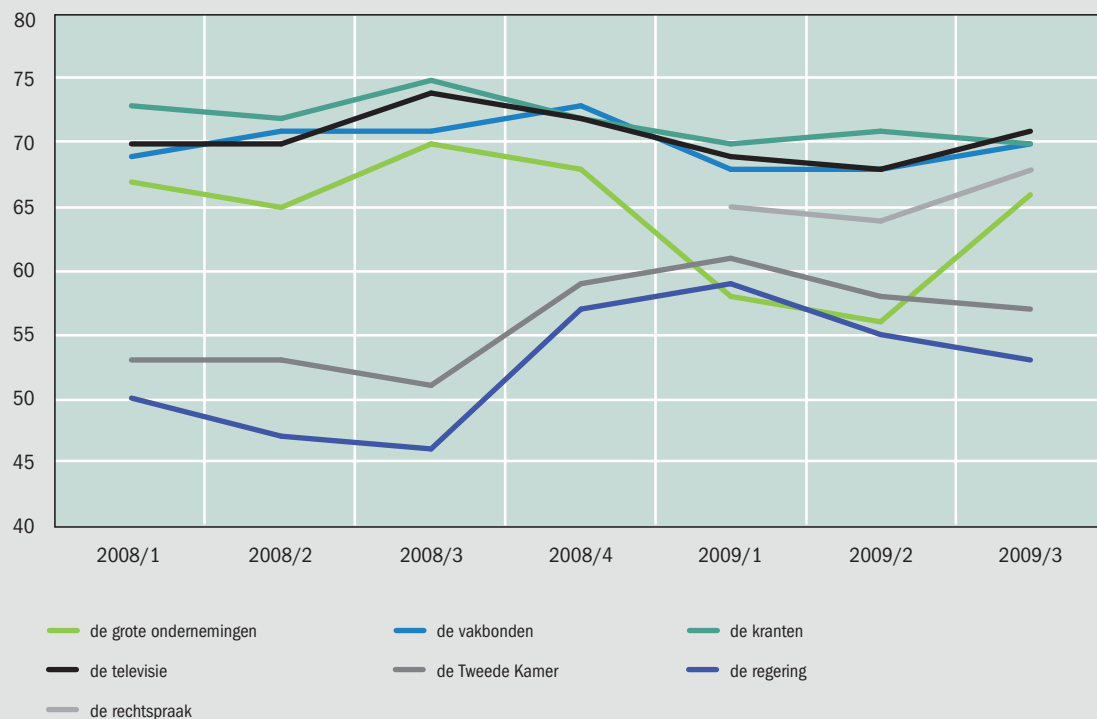
a Weergegeven zijn de percentages '(veel) slechter' in antwoord op de vragen 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om uw financiële situatie/de Nederlandse economie? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?'.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-3

nog 65% was. Ook vergeleken met een jaar geleden, toen de wereld verrast werd door de financiële crisis, zijn de Nederlanders minder negatief. Overigens neemt niet alleen het pesimisme af, ook neemt het aandeel optimisten toe: waar in het eerste kwartaal van 2009 6% een verbetering van de economie verwachtte, is dat gegroeid van 15% in het tweede kwartaal tot 19% in het derde kwartaal.¹ Over de persoonlijke financiële situatie zijn we onveranderd positief gestemd: slechts 15% voorziet hier problemen.

Het vertrouwen in instituties verandert dit kwartaal nauwelijks. Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering evenals in de media, de rechtspraak en de vakbonden is nagenoeg hetzelfde gebleven. Een uitzondering vormen de grote ondernemingen: zij krijgen van 66% van de Nederlanders een vertrouwenscijfers van 6 of hoger, waar dat het vorige kwartaal op 56% bleef steken.

Figuur 1.2 Percentage mensen dat hun vertrouwen in zes instituties met een voldoende beoordeelt^a, bevolking van 18+, 2008-2009

a 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' Percentage voldoende (6-10) op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen).

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-3

¹ Het toenemende optimisme over de economie blijkt ook uit het Consumentenvertrouwen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (www.cbs.nl) en de Nationale Crisis-meter van Intomart GfK (<http://www.intomartgfk.nl>).

Tabel 1.1 Waarderingen voor diverse aspecten van het eigen leven, de maatschappij en de politiek^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (in gemiddelden)

	2008/1-2	2008/3-4	2009/1	2009/2	2009/3
vrienden- en kennissenkring	7,7	7,6	7,7	7,6	7,6
buurt	7,4	7,4	7,4	7,4	7,4
belangrijkste dagelijkse activiteit	7,4	7,4	7,3	7,4	7,4
gezondheid	7,3	7,3	7,3	7,3	7,3
de (eigen) financiële situatie	7,0	7,0	6,9	6,9	7,1
de Nederlandse samenleving	6,2	6,3	6,2	6,3	6,3
de Nederlandse economie	6,4	6,0	6,0	5,9	5,9
bestuur van uw gemeente	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0
politiek in Den Haag	5,1	5,2	5,4	5,3	5,3
de Europese politiek	4,9	5,0	5,1	5,1	5,0

a 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met?' Score tussen 1 (zeer ontevreden) en 10 (zeer tevreden); daarvan het gemiddelde.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-3

Ook in dit kwartaal zien we weer de combinatie van tevredenheid over het eigen leven en zorgen en ontevredenheid over samenleving en politiek. Op de vraag of het meer de goede of meer de verkeerde kant op gaat met Nederland, kiest consequent 64% voor de verkeerde kant, terwijl 81% aangeeft (erg) gelukkig te zijn. Tabel 1.1 – evenals volgende tabellen met halfjaarcijfers voor 2008 om het aantal kolommen beperkt te houden – toont een vrijwel constant verloop van tevredenheid van vriendenkring tot Europese politiek: privé-aspecten krijgen een 7 of hoger, de samenleving, het gemeentebestuur en de economie een 6 en de politiek een 5. Overigens blijkt uit tabel 1.1 ook dat de tevredenheid met de Nederlandse economie sinds het begin van de crisis, najaar 2008, niet meer is veranderd, in tegenstelling tot de toekomstverwachtingen in figuur 1.1. Deze vragen lijken tot verschillende afwegingen te leiden: op zich doet de Nederlandse economie het niet slecht, maar in de toekomst zou dat wel eens slechter kunnen uitpakken.

Tabellen 1.2 en 1.3 laten ontwikkelingen zien in de instemming met stellingen over de samenleving en de politiek. Bij de meeste stellingen in tabel 1.2 is de verhouding tussen voor- en tegenstanders betrekkelijk stabiel sinds 2008.

De stelling dat er in ons land te weinig aandacht is voor mensen die het minder hebben lijkt wel trendmatig minder steun te krijgen. Bij deze stelling is er overigens een groot verschil tussen jongeren en ouderen: in het derde kwartaal van 2009 is 32% van de 18-34-jarigen het ermee eens tegen 60% van de 55-plussers. De iets positievere toon in de publieke opinie over immigratie en integratie in het eerste kwartaal van 2009 (zie COB-kwartaalbericht 2009|1, p. 10) zet niet door in de kwartalen erna. Bij de stellingen dat Nederland met minder immigranten een prettiger land zou zijn en dat de aanwezigheid van verschillende culturen winst is voor de samenleving zijn de verhoudingen tussen voor- en tegenstanders nu weer zoals begin 2008. Overigens is er vooral bij de laatste stelling een duidelijk verschil tussen jongeren en ouderen: in het derde kwartaal van 2009 vindt 50% van de 18-34-jarigen een 33% van de 55-plussers multiculturaliteit een verrijking.

Tabel 1.2 Opmvattingen over de samenleving^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/1-2	2008/3-4	2009/1	2009/2	2009/3
'over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen'					
• (zeer) oneens	12	11	13	14	10
• (zeer) eens	60	59	57	55	60
'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'					
• (zeer) oneens	26	24	23	23	26
• (zeer) eens	38	39	41	39	35
'er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen'					
• (zeer) oneens	5	6	4	4	5
• (zeer) eens	82	81	82	80	79
'in ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om'					
• (zeer) oneens	7	7	7	7	6
• (zeer) eens	73	71	71	73	75
'in ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben'					
• (zeer) oneens	18	19	21	19	21
• (zeer) eens	58	55	52	52	48
'de mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen'					
• (zeer) oneens	24	24	22	23	20
• (zeer) eens	47	46	47	47	49
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'					
• (zeer) oneens	33	30	37	32	31
• (zeer) eens	39	42	35	41	40
'de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving'					
• (zeer) oneens	26	31	24	28	26
• (zeer) eens	42	36	44	40	41
'het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak'					
• (zeer) oneens	18	18	13	15	13
• (zeer) eens	44	45	52	47	46
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'					
• (zeer) oneens	42	39	47	41	45
• (zeer) eens	18	18	15	17	15

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-3

Tabel 1.3 Opvattingen over de politiek^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/1-2	2008/3-4	2009/1	2009/2	2009/3
'de landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen'					
• (zeer) oneens	14	13	16	14	13
• (zeer) eens ^b	61	62	61	63	62
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'					
• (zeer) oneens	21	21	25	20	21
• (zeer) eens ^b	37	35	34	32	33
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'					
• (zeer) oneens ^b	34	31	28	30	30
• (zeer) eens	27	26	30	31	28
'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'					
• (zeer) oneens	20	15	21	18	19
• (zeer) eens ^b	57	60	54	55	55
'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om'					
• (zeer) oneens	18	19	21	21	21
• (zeer) eens ^b	38	34	36	35	33
'het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'					
• (zeer) oneens	42	41	43	39	42
• (zeer) eens	27	29	28	30	28
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'					
• (zeer) oneens	20	19	23	20	21
• (zeer) eens ^b	48	50	45	45	47
'het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties'					
• (zeer) oneens	14	13	14	13	15
• (zeer) eens	63	64	62	61	63
'politici besteden te veel tijd aan onderlinge discussies, en te weinig aan het besturen van het land'					
• (zeer) oneens	8
• (zeer) eens ^b	70

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b Dit antwoord telt mee in de maat voor politieke onvrede in hoofdstuk 4.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-3

Ook de reacties op de stellingen over de (Haagse) politiek en politici in tabel 1.3 vertonen in de tijd weinig verandering, laat staan dat er sprake zou zijn van trends. Een aantal stellingen hebben we dit kwartaal aan deelnemers van focusgroepen voorgelegd om na te gaan vanuit welke overwegingen zij tot antwoorden komen. De groepsgesprekken bevestigen het negatieve beeld van de politiek dat oprijst uit de enquêtegegevens. Wat hun eigen houding betreft signaleren jongeren eerder desinteresse en ouderen eerder teleurstelling.² In hoofdstuk 4 gaan we verder in op de politiek. Zeven stellingen uit tabel 1.3 worden daar gebruikt om politieke onvrede te meten.

PROBLEMEN, STERKE KANTEN EN POLITIEKE PRIORITEITEN

Elk kwartaal vragen we mensen kort in hun eigen bewoordingen te beschrijven wat zij zien als de belangrijkste problemen en sterke punten van Nederland, en wat hoog op de politieke agenda zou moeten staan. Die antwoorden zijn achteraf ondergebracht in zestien categorieën (zie tabel 1.4). Met plussen en minnen is aangeduid welke zaken meer of minder zijn genoemd in vergelijking met het tweede kwartaal van 2009. De grootste verandering betreft (f) inkomen en economie: waar het vorige kwartaal nog 18% van de genoemde problemen onder die categorie viel, is dat nu geslonken naar 13%. Vooral de term crisis valt minder vaak. Daarentegen worden termen als ‘economie’ en ‘(top) salarissen’ juist vaker gebruikt. Hoge salarissen en bonussen komen ook in de focusgroepsgesprekken over de economische crisis veel terug als zaken waarover mensen zich druk maken en echt verontwaardigd zijn. Daar komen we in hoofdstuk 3 op terug. Het afnemende belang van de economische crisis in het oordeel van Nederlanders blijkt ook uit de open antwoorden in het kwalitatieve deel van de studie.

“De kredietcrisis neemt af.”

2 Zie de Verantwoording achterin voor onderzoeksverslagen van Ferro en Veldkamp. De beantwoording van de stellingen levert in de focusgroepen geen grote problemen op. Enkele deelnemers vinden de stelling ‘Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken’ wel lastig vanwege de ontkenning in de formulering.

“Het dieptepunt op economisch gebied is waarschijnlijk bereikt. En het gaat langzaam omhoog.”

Verder zien we een stijging van drie procentpunten in het aantal problemen rondom (n) politiek en bestuur. Deze groei zit vooral in het aantal malen dat Geert Wilders of de PVV wordt genoemd als probleem: 58 keer tegen 26 keer in het vorige kwartaal. Een omgekeerde verandering zagen we in 2008, toen na het verschijnen van de film *Fitna* Wilders of de PVV veel minder als probleem werd genoemd. Dit kwartaal stelt slechts een kleine minderheid dat de behandeling van Wilders en de PVV door de regering of de media het probleem is; meestal noemt men de groei van de PVV of de plannen van Wilders als probleem. Dit blijkt ook uit het meer kwalitatieve onderzoeksdeel. Zo stelt iemand:

“Ik heb het gevoel dat geen politicus bestand is tegen Wilders. Met zijn ideeën ben ik het niet eens en wanneer de PVV in de coalitie zit zal het eerder mis gaan qua regeren dan wanneer ze er niet in zitten. Dat gevoel krijg ik door uitlatingen van Wilders.”

Een ander vertelt:

“Ik vind het zeer zorgelijk dat mensen als Geert Wilders zoveel mensen achter zich krijgen. Ik vind het een zeer naar idee dat er mensen zijn die hetzelfde denken/vinden als hij.”

Sommigen zijn expliciet bang voor extremisme. Dit is opvallend, aangezien anderzijds de steun voor de PVV toeneemt. Ook deze ontwikkeling zien we terug in de open antwoorden:

“Wat je nu zoal ziet in de politiek is dat door de PVV veel punten worden aangehaald (zij het dat ze het wat ongenueanceerd doen), en dat er in bepaalde kringen zoals de Marokkaanse gemeenschap en de moslimgemeenschap toch meer openheid komt. Ik denk dat daardoor de mensen uiteindelijk toch meer respect voor elkaar zullen krijgen.”

Dit wijst op een groeiende polarisatie in Nederland, die we eerder al signaleerden (COB2009|1): enerzijds groeit de electorale aanhang van de PVV, anderzijds groeit ook de oppositie daartegen.³

3 Het percentage Nederlanders met een voorkeur voor de PVV steeg van 9% in het tweede naar 12% in het derde kwartaal. Hiermee zou de PVV in het derde kwartaal de tweede partij zijn van Nederland, direct volgend op het CDA. De percentages zijn aanzienlijk lager dan die van electorale peilingen. Daar gaat het om percentages van mensen met een partijvoorkeur, bij ons om percentages van alle ondervraagden, inclusief mensen die zeggen niet te gaan stemmen (8%), het nog niet te weten (19%), of het niet te willen zeggen (4%).

Tabel 1.4 **Opvattingen over de problemen en sterke punten van Nederland en over politieke prioriteiten, bevolking van 18+, derde kwartaal 2009 (in procenten en veranderingstekens)^a**

	problemen ^b	sterke punten ^c	politieke prioriteiten ^d
minstens één onderwerp genoemd	87	65	84
waarvan:			
a immigratie en integratie	10	3	9
b jeugd en gezin	4	1	4
c samenleven, normen en waarden	24	17	7
d vrijheden	1	17	1
e criminaliteit en veiligheid	10	2	14
f inkomen en economie	13 -	7	14
g werkgelegenheid	5	1	4
h zorg en vergrijzing	5	8 -	13
i onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	25	7	
j sociale stelsel (algemeen)	1	12	4
k verkeer en fysieke leefomgeving	4	5	5
l natuur en milieu	2	5	5
m Nederland in internationaal perspectief	1	2	2
n politiek en bestuur	14+	6 -	8
o Nederlandse symbolen, vaderlandsliefde	0	5	0
p overig	4	4 -	4
totaal	100	100	100

- a Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Met een plus of min zijn significante veranderingen in het gewicht van een onderwerp ten opzichte van het vorige kwartaal vermeld.
- b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- d 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'

Bron: COB 2009/3

De top vijf van problemen is sinds begin 2008 niet gewijzigd: (c) samenleven, (n) politiek en bestuur, (f) inkomen en economie, (a) immigratie en integratie, en (e) criminaliteit en veiligheid. Onder de sterke punten wordt (h) zorg en vergrijzing iets minder genoemd dan in het voorjaar. De belangrijkste sterke punten zijn echter (c) samenleven, (d) vrijheden en (j) sociale stelsel.

Zoals we al eerder vaststelden zien burgers niet bij alle maatschappelijke problemen een taak voor de overheid. Dat is vooral duidelijk

het geval bij (c) samenleven en (h) zorg en vergrijzing. De regering zou zich primair moeten richten op (e) criminaliteit en veiligheid, (f) inkomen en economie en (h) zorg en vergrijzing.⁴

- 4 Een vergelijking in de tijd is bij de politieke prioriteiten niet mogelijk omdat na het eerste kwartaal van 2008 ten onrechte werd gevraagd naar een agenda van de Nederlandse samenleving in plaats van de Nederlandse regering. In een extra onderzoek is het onderzoeksbureau de consequenties van de verschillende vraagstellingen nagegaan. Het enige beduidende verschil zit bij categorie (c) samenleven, normen en waarden, die veel vaker hoog op de agenda van de samenleving dan op de agenda van de regering wordt gezet.

2 DE ECONOMISCHE CRISIS EN HAAR GEVOLGEN

Samenvatting

Nederlanders vinden het lastig om aan te geven hoe ernstig de crisis is. Als je je baan niet kwijtraakt, merk je er niks van. Bovendien is 'crisis' wel een zware term, vindt men, gezien de hoge welvaart in ons land. Vooral anderen worden getroffen of zijn kwetsbaar voor de crisis: zelf is men niet bang erdoor geraakt te worden. Een minderheid (44%) ondervindt zelf gevolgen van de crisis, waarbij het in de meeste gevallen gaat om een daling van de waarde van pensioen of beleggingen. 39% heeft een of meer mensen in de familie, vrienden- of kennissenkring die geraakt zijn door de crisis, waarbij ontslag (38%) en werkloosheid (9%) het meest worden genoemd. Wie zelf of in de directe omgeving geraakt is door de crisis, is pessimistischer over de toekomst van de economie en de eigen financiële situatie. Over het overheidsbeleid rond de crisis is men eenduidig negatief. De afwijzende houding berust vaak op het gevoel dat de overheid weinig doet naast het steunen van banken en grote bedrijven. De emoties lopen hoog op over de bonussen bij banken: mensen die verantwoordelijk zijn voor de economische crisis worden nu beloond. De overheid krijgt het verwijt dit niet aan te pakken.

Er is een jaar verstreken sinds de zwarte maanden in september 2008, gevolgd door een financiële en economische crisis. Ook dit kwartaal kijken we naar percepties van de economische crisis, deze keer met wat meer diepgang. Vinden Nederlanders dat er sprake is van een crisis? Hoe groot is de reikwijdte ervan en hoe lang verwacht men dat de crisis aanhoudt? Merken mensen er zelf wat van in hun leven? En hoe gaat de regering ermee om? Na een kleine internationale vergelijking besteden we aandacht aan wat in de focusgroepen aan de orde kwam. Daarna gaan we over naar het enquêtemateriaal; hoeveel mensen worden door de crisis geraakt en hoe beïnvloedt dat hun opinies? We sluiten af met opvattingen over de wijze waarop de regering de crisis aanpakt. Zoals gezegd vond ons onderzoek plaats vóór Prinsjesdag en de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer.

INTERNATIONALE VERWACHTINGEN OVER DE ARBEIDSMARKT

In figuur 2.1 combineren we met Europese enquêtecijfers van medio 2009 twee houdingen over de economische crisis: de verwachting van verder toenemende werkloosheid (horizontaal) en de bezorgdheid over de eigen werkgelegenheid (vertikaal). In vrijwel alle Europese landen verwacht men dat de ergste gevolgen voor de arbeidsmarkt nog moeten komen. Van de Nederlanders is 61% deze mening toegegaan, exact gelijk aan het percentage van alle inwoners van de Europese Unie (EU). In de Baltische staten is men het meest pessimistisch, vooral in Letland waar 82% verwacht dat

het ergste nog gaat komen.¹ Over de mogelijkheid dat men de eigen baan verliest door de crisis maken Nederlanders zich met de inwoners van de Noordse landen gemiddeld de minste zorgen (1,8 op een schaal van 1-5 tegenover 3,8 voor Spanjaarden en Litouwers; de gemiddelde Europeaan scoort 2,7).

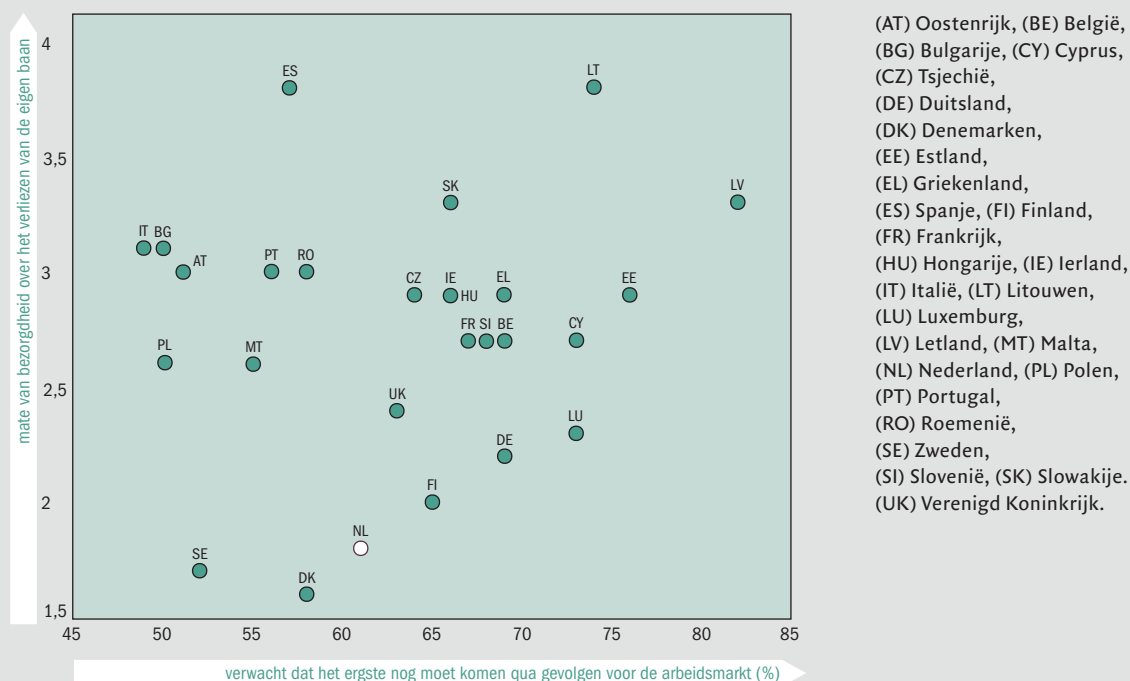
Ander internationaal vergelijkend onderzoek, dat van het Worldwide Independent Network of Market Research (WIN)² in 22 landen, laat echter zien dat in de hele wereld het aandeel mensen dat de komende drie maanden een verslechtering verwacht tussen maart en juli 2009 is afgenomen, gemiddeld met 10 procentpunten. Hier scoort Nederland met 11 procentpunten vrij gemiddeld. In Japan en Canada is het aandeel mensen dat een negatieve ontwikkeling van de economie verwacht met 32 procentpunten het sterkst afgenomen; in Duitsland (15) en de Verenigde Staten (16) ligt de afname meer in lijn met Nederland. Dit bevestigt de resultaten in hoofdstuk 1 waar we vaststelden dat Nederlanders sinds begin 2009 steeds minder vaak verslechtering van de nationale economie verwachten.

Uit hetzelfde onderzoek blijkt verder dat in Nederland weinig mensen (28%) zeggen hun uitgaven terug te dringen op allerlei vlakken

1 In Letland zeggen in dezelfde enquête ook de meeste mensen dat ze hun baan zijn kwijtgeraakt vanwege de crisis (21%) of dat dat een familielid of goede vriend is overkomen (61%); van alle Europeanen zeggen 9% en 36% dat, van de ondervraagden in Nederland 5% en 24% (zie *European employment and social policy (Special Eurobarometer 316)*, Brussel: Europese Commissie, 2009, p. 9).

2 WIN: 3rd Wave of the Worldwide Barometer of the Financial Crisis.

Figuur 2.1 Verwachte gevolgen van de economische crisis voor de arbeidsmarkt en de eigen baan^a in 227 EU-lidstaten, bevolking van 15+, medio 2009

a Horizontaal het percentage dat verwacht dat 'het ergste moet nog komen'. De vraag was of men het meer eens is met deskundigen die zeggen dat de grootste gevolgen van de economische crisis voor de arbeidsmarkt achter ons liggen en er langzamerhand verbetering zal optreden, of met deskundigen die zeggen dat het ergste nog moet komen. Vertikaal de gemiddelde score op een schaal van 1 (helemaal niet bezorgd) tot 5 (zeer bezorgd) in antwoord op de vraag hoe bezorgd men is de eigen baan de verliezen door de economische crisis (27-60% van de ondervraagden beantwoordt deze vraag niet, meestal omdat men geen betaald werk verricht).

Bron: Eurobarometer 71.2 (mei-juni 2009)

(o.a. kleding, amusement, boodschappen) in vergelijking met de andere onderzochte landen (gemiddeld 54%). Ook rapporteren relatief weinig Nederlanders (24% tegenover 54% gemiddeld) psychologische klachten (zoals stress, ongerustheid, slecht slapen of depressie) als gevolg van de crisis.

‘DE CRISIS VALT WEL MEE’

Is er eigenlijk wel een economische crisis in Nederland? Met die vraag begonnen we in de focusgroepen de discussies over de economie. Hoewel het antwoord in de eerste instantie ‘ja’ luidt, wordt dit door veel respondenten gerelativeerd. Enerzijds omdat men persoonlijk weinig merkt van de crisis:

“Zolang je een baan hebt, hoefje van de economische crisis in principe weinig te merken.”

“Mijn man zit in de vut, dus dan heb je er geen last van.”

“Het is alleen maar voordelig; ik ben student. Als ik ben afgestudeerd dan zit het weer aan de top.”

Anderzijds omdat de term ‘crisis’ (nog) niet van toepassing lijkt; daarvoor is de situatie niet ernstig genoeg:

“We zijn zo rijk, we gaan van rijk naar iets minder rijk, waar praten we dan over?”

“Mensen gaan nog steeds voor luxegoederen.”

“Als dit het ergste is, kom op zeg.”

“Het zit op het terras, alles eet en drinkt en neemt een taxi.”

In dit verband worden de media aangehaald, zoals we in eerdere kwartaalberichten ook al constateerden.³ De media wordt verweten de situatie te hebben verergerd door heel uitvoerig

3 Zie COB-kwartaalbericht 2009|2 p. 22-27 voor percepties van de rol van de media in de economische crisis.

rig over de negatieve aspecten te berichten. Dit sentiment is samen te vatten met: 'Als ik het nieuws niet volg merk ik niks van de crisis'. Het verschil met vorige kwartalen is echter dat opvallend meer deelnemers dan voorheen ofwel persoonlijk zijn getroffen door de crisis ofwel mensen in hun directe omgeving hebben voor wie dat geldt. Dit weegt echter niet zwaar mee in hun gevoelens over de crisis, die je laconiek zou kunnen noemen. Dit blijkt echter soms de aanvankelijke houding bij het bespreken van de crisis als algemene ontwikkeling. Als dieper ingegaan wordt op de persoonlijke omstandigheden, blijken mensen wel geraakt die voorheen zeiden er geen last van te hebben: een weduwe die leeft van het obligatiefonds van haar man heeft haar inkomen flink zien dalen, en een ander zit met twee huizen omdat hij zijn oude huis niet kan verkopen.

In de groepen met 18-34-jarigen zijn meer deelnemers geraakt door de crisis (ontslag, loonsvermindering) dan in de groepen met 55-plussers. Toch zijn juist de jongeren hier erg nuchter hierover:

"Twintig jaar geleden had je dat ook, jonge mensen die niet aan het werk kwamen. Dat gaat vanzelf wel weer goed, het is een curve."

"Bij mij is loon ingehouden om te voorkomen dat mensen ontslagen werden. Ze hebben een deel van de bonus ingehouden. Toen zijn we er als team voor gegaan. Ik ga ook niet makkelijk zeggen, ja ik neem ontslag, ik heb kinderen. Gevoel erbij? Het is momenteel nu eenmaal zo, ik kan er niets aan veranderen. Ik moet er gewoon mee leven met wat er op mijn pad komt. Als ik het wat breder heb, dan heb ik meer plezier, en zo niet... Je moet het doen met wat je hebt."

Over het geheel genomen is de sfeer in de focusgroepen dat het allemaal wel meevalt. Dit blijkt ook wanneer het over de gevolgen van de crisis gaat: het zijn 'anderen', met name abstracte categorieën, die als kwetsbare groepen worden gezien in economisch moeilijke tijden: chronisch zieken, mensen aan de onderkant van de samenleving, mensen zonder vast contract, kleine ondernemers. Terwijl de 55-plussers jongeren als specifiek kwetsbare groep zien, zien de 18-34-jarigen juist oudere werknemers, oudere minna als kwetsbaar.

Deze positieve geluiden betekenen niet dat men geen problemen voorziet, maar vooral dat men zichzelf eraan onttrekt:

"Industrieën gaan over de kop en mensen worden werkloos. Die mensen hebben er natuurlijk last van."

"De een na de ander verliest zijn baan. Het is ongelooflijk. Dan denk ik 'het gaat niet goed'."

"De jeugd gaat het steeds gekker en moeilijker krijgen."

"Meer uitkeringen voor werklozen, hoe moet je dat opbrengen?"

Bovendien zijn er ook veel positieve kanten te benoemen van de crisis. Zo worden nu de goede en de slechte bedrijven van elkaar gescheiden en ontstaat er op persoonlijk vlak meer saamhorigheid. We zijn 'wakker geworden' en 'gaan terug naar de basis'.

"Een crisis is ook goed voor een land. We hebben op een gasbel geleefd. Ergens moet geld vandaan komen. De banken hadden het niet. Het vet wordt er nu afgesneden."

"Bedrijven kunnen makkelijk van hun incompetente mensen af. Voor mensen lullig, maar voor het bedrijf positief."

"De crisis zorgt er ook voor dat de goede bedrijven van de slechte gescheiden worden. Een rommelende aannemer komt zonder werk te zitten. Iemand die het werk goed doet, houdt zijn werk over het algemeen wel."

"Je ziet toch ook wel een saamhorigheidseffect, dat vind ik wel positief."

Daarnaast leren mensen zo weer de waarde van geld in te schatten. Mensen worden steeds materialistischer en verwender, en is het goed dat we leren het met minder te doen. Vooral de jeugd, vindt men in de oudere groepen, kan niet met geld omgaan en is te veel bezig met materiële zaken die ze zich vaak niet eens kunnen veroorloven en op afbetaling aanschaffen.

"De jeugd is gewend alles te krijgen wat ze vragen."

"Ik hoorde laatst iemand die had zestig euro per maand nodig om speelgoed aan zijn kinderen te geven."

"Vroeger kreeg je tussen sinterklaas en verjaardagen door geen cadeaus."

"Mensen worden zich meer bewust van de waarde van geld, en gaan meer nadenken over wat ze uitgeven."

"Het is natuurlijk raar dat je als mens denkt dat je allerlei dingen kan kopen, waar je nooit het geld voor kan verdienen. Als je dat aan jongeren leert, heb je straks veel grotere problemen."

Gevraagd naar verwachtingen over de crisis, heerst er een verdeeld beeld. Sommigen menen

dat we het ergste achter de rug hebben en dat er een stijgende lijn te zien is. Zo is de AEX alweer aan het stijgen, en is er steeds meer goed nieuws in de media. ‘Een Engelse bank heeft al weer behoorlijk wat winst gemaakt.’ Over de duur van de crisis heeft men geen duidelijke ideeën. De een zegt een jaar, een ander denkt dat het nog wel een paar jaar kan duren. Hoewel in gesprekken sterke emoties over de economische crisis uitblijven, vormt de discussie over de oorzaken van de crisis een uitzondering. De banken en hun exorbitante bonussen worden als schuldigen van de crisis aangewezen. Dat banken leningen en hypotheekaanbieden die ze zelf niet overzien, wordt immoreel genoemd. Maar vooral de hogere bonussen voor mensen die de problemen hebben veroorzaakt zetten kwaad bloed: ‘Beloningen voor falen’.

GERAAKT DOOR DE CRISIS?

In hoofdstuk 1 constateerden we al dat Nederlanders in het derde kwartaal van 2009 wederom minder pessimistisch zijn geworden over de ontwikkeling van de nationale economie. Bovendien maakt men zich onverminderd weinig zorgen over de eigen financi-

ele situatie. Ook in de focusgroepgesprekken heerst het sentiment dat de crisis wel meevalt en dat vooral anderen er last van hebben. Als men zelf geraakt wordt is de reactie veelal ‘het zal mijn tijd wel duren’.

In hoeverre ondervinden Nederlanders zelf gevolgen van de crisis? En in welke mate heeft men familie, vrienden of kennissen voor wie dat geldt? In tabellen 2.1 en 2.2 zijn de percentages weergegeven: 44% is zelf geraakt door de crisis, 39% kent mensen in de omgeving bij wie dat het geval is. Opvallend zijn de percentages ‘ik weet het niet’ bij deze vragen: waar 8% niet weet of men zelf geraakt is, weet 24% niet of mensen in de omgeving geraakt zijn. Blijkbaar is het niet voor iedereen een onderwerp waar men met familie of vrienden over praat.

Als men negatieve gevolgen ondervindt van de crisis, welke gevolgen zijn dat dan? We hebben negen mogelijke gevolgen voorgelegd, waarbij men voor elk kon aangeven of het van toepassing was (zie tabel 2.1). Van de 44% die zelf gevolgen ondervindt, heeft 64% één gevolg gekozen en 31% twee, slechts 4% stemt dus in met drie of meer stellingen in tabel 2.1. Blijkens tabel 2.1 zijn daling van het pensioen (42%) of beleggingen (33%) de belangrijkste

Tabel 2.1 Negatieve gevolgen van de economische crisis voor zichzelf of iemand in het huishouden^a, bevolking van 18+, derde kwartaal 2009 (in procenten)

	%
ik ondervind geen negatieve gevolgen van de crisis	48
ik weet het niet	8
noemt minstens één van onderstaande gevolgen	44
waarvan:	
ik kan geen hypotheek voor een nieuw huis krijgen	2
ik kan mijn hypotheek niet meer betalen	1
ik kan mijn huis niet verkopen	3
ik zit in de deeltijd-WW	2
ik heb mijn baan verloren	6
ik kan niet aan een nieuwe baan komen	9
mijn zakelijk krediet is afgekeurd	1
de waarde van mijn beleggingen is gedaald	33
mijn pensioen is in waarde gedaald	42
totaal	100

a ‘Heeft de economische crisis een of meerdere van de onderstaande gevolgen gehad voor u persoonlijk of voor iemand in uw huishouden?’, waarbij meerdere antwoorden kunnen worden gekozen.

Bron: COB 2009/3

problemen die mensen door de crisis ervaren. Een derde en vierde plaats worden ingenomen door geen nieuwe baan kunnen vinden (9%) en ontslag (6%).

Hierbij spelen verschillen tussen leeftijdsgroepen een belangrijke rol. Van de 18-34-jarigen noemt een aanzienlijk kleiner deel (32%) gevolgen voor hen persoonlijk dan 35-54-jarigen (46%) of 55-plussers (52%). Ook het type gevolgen verschilt naar leeftijd: 18-34-jarigen noemen veel vaker het niet kunnen krijgen van een hypotheek (8% versus respectievelijk 4% en 1%), verlies van hun baan (16% versus 11% en 2%) en geen nieuwe baan kunnen vinden

(27% versus 14% en 4%). 34-54-jarigen noemen relatief vaak een daling van de waarde van hun beleggingen (56% versus 44% en 41%) en 55-plussers zien veel vaker dan de andere twee leeftijdsgroepen de daling van hun pensioen als negatief gevolg (75% versus 34% en 57%).

We hebben ook gevraagd in eigen bewoordingen aan te geven hoe familie, vrienden of kennissen geraakt worden door de crisis. Achteraf zijn de antwoorden gecategoriseerd, waarvan de resultaten in tabel 2.2 te zien zijn. Het meest voorkomende antwoord (38%) betreft ontslag. Hieronder hebben we ook antwoorden geschaard als 'tijdelijk contract

Tabel 2.2 Negatieve gevolgen van de economische crisis in de omgeving^a, bevolking van 18+, derde kwartaal 2009 (in procenten)

	% van allen
niemand in omgeving ondervindt negatieve gevolgen	37
ik weet het niet	24
één of meer mensen in omgeving ondervonden negatieve gevolgen	39
waarvan:	
werkgerelateerde gevolgen	
ontslag	38
werkeloos	9
deeltijd-WW	5
minder (uren) werk	3
wellicht ontslag	2
geen baan na studie	1
werk overig	3
gevolgen voor zelfstandigen	
ondernemers (bv. omzetverlies; personeel moeten ontslaan)	8
zzp'ers (bv. minder opdrachten)	1
financiële gevolgen	
inkomen	4
pensioen	3
beleggingen	7
gevolgen omtrent huizenmarkt	
huis verkopen	7
hypotheek (-lasten of verkrijgen)	3
huis overig	1
overig	5
totaal	100

a 'Zijn er mensen in uw familie, vrienden- of kennissenkring die negatieve gevolgen hebben ondervonden van de economische crisis?' en vervolgens 'Wilt u omschrijven welke negatieve gevolgen de crisis voor hen heeft (gehad)?'. De antwoorden zijn achteraf in bovenstaande categorieën gecodeerd.

Bron: COB 2009/3

niet verlengd'. 9% geeft aan dat mensen die zij kennen werkloos zijn door de crisis. Andere, minder voorkomende antwoorden betreffen deeltijd-WW, minder (uren) werk, angst voor ontslag, of na de studie geen baan kunnen vinden. Daarnaast ervaren mensen ook ander-soortige werkproblemen (3%), zoals veel langere reistijden omdat een vestiging is gesloten, vervelende werksfeer en uitgestelde promotie of degradatie.

In 8% van de gevallen gaat het om bevriende ondernemers die minder klanten hebben, personeel moeten ontslaan, minder winst maken of failliet gaan. Ook zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) worden genoemd, die geen of minder opdrachten kunnen krijgen. Inkomensverlies of daling van pensioen of de waarde van aandelen worden ook aangehaald als gevolgen. Rondom huisvesting worden er problemen gesignaleerd met het verkopen van huizen, het verkrijgen van een hypotheek of stijgende hypotheeklasten.

Zijn mensen die zelf of in hun directe omgeving worden getroffen door de crisis negatiever gestemd over hun eigen financiële situatie dan over de Nederlandse economie? Dat blijkt inderdaad het geval. Als familie, vrienden of kennissen gevolgen van de crisis hebben ondervonden, denkt men vaker dat de eigen financiële situatie zal verslechteren en dat de nationale economie achteruit zal gaan. Als meer mensen in toekomst worden getroffen, kunnen we dus verwachten dat de optimistische verwachtingen die we in hoofdstuk 1 vaststelden, negatiever worden.

OVERHEIDSBELEID

In het vorige kwartaalbericht stelden we al vast dat de deelnemers aan de focusgroepen opvallend slecht geïnformeerd waren over maatregelen van de regering om de economische crisis te bestrijden. Ook dit kwartaal hebben we – nogmaals, vóór Prinsjesdag en de algemene beschouwingen – in de focusgroepen de vraag voorgelegd welke maatregelen de regering neemt ten aanzien van de economische crisis, en hoe het handelen van de regering wordt beoordeeld. Hierover is veel overeenstemming en kan de stemming worden samengevat als negatief en weinig concreet. Er vallen termen als 'kop in het zand steken' en 'doen ze wat dan?'. Men vindt niet dat er adequaat wordt

gereageerd op de crisis, al kan men ook niet aangeven wat er dan niet goed wordt gedaan of wat in de aanpak ontbreekt.

"Ik volg het niet zo erg, maar volgens mij heeft de overheid het slecht gedaan. Ik weet niet precies hoe en wat, het is eigenlijk meer een gevoel dat ik heb."

"Ik zie hun (de overheid) als de boosdoeners. Ik kan er niet veel aan veranderen, zij wel, zij moeten weten hoe ze het moeten voorkomen."

Hoewel het versoepelen van regels voor pensioenfondsen ook wordt genoemd, weten de meeste respondenten alleen de steun aan de banken te noemen als maatregel tegen de crisis. Die wordt verschillend beoordeeld. Sommigen vinden dat het noodzakelijk was en dat er destijds daadkrachtig is opgetreden. Anderen echter vinden de steun voor banken en grote bedrijven zorgelijk.

"De overheid bemoeit zich teveel met de banken."

"Als elk bedrijf dat omvalt, als je dat moet rechtzetten, dan denk ik: waar komen die miljarden vandaan?"

"Ik vind dat Bos erg royaal is. Zorgelijk dat de banken zo gesteund worden. We zullen het allemaal moeten terug betalen."

Anderen vinden het moeilijk om een mening te formuleren over hoe de overheid omgaat met de crisis, omdat zij het gevoel hebben over onvoldoende kennis te beschikken.

"Ik ben helemaal niet geschoold in dat economische. Daar word ik dan een beetje onzeker van. Die hele grote economische belangen kan ik niet overzien."

Wat vooral als zorgelijk en negatief wordt gezien is de onmacht van de overheid om de bonussen bij de banken die met overheidsgeld gered zijn tegen te houden. Dit kwam hierboven ook al naar voren als het enige punt in de discussie over de economische crisis waar men emotioneel over is.

"Ik denk dat ze niet kijken wat de problemen zijn, dat ze weglopen en geen verantwoording nemen. Een bank gaat failliet, de overheid pompt er geld in en dan krijgt iemand een bonus!"

"Aan de ene kant wordt er een injectie gegeven en aan de andere kant blijven die bonussen bestaan."

Recentelijk hebben de meeste respondenten echter weinig gehoord van voorgenomen overheidsmaatregelen. 'Nu zie ik niet wat ze er structureel aan doen om te voorkomen dat de crisis doorgaat.' Dat de overheid de komende jaren zal moeten bezuinigen is de meesten

niet bekend. Eerder nog vrezen sommigen dat de overheid haar financiële injecties zal voortzetten. Wanneer expliciet wordt gevraagd naar verwachtingen op het gebied van toekomstige overheidsbezuinigingen, zeggen de respondenten overheidsmaatregelen in het onderwijs en in de zorg te verwachten. Een enkeling vreest dat de bezuinigingen vooral de meest kwetsbaren in de samenleving zullen treffen. Voorstellen voor maatregelen zijn vrij abstract: efficiënter werken, de salarissen terugbrengen, de werkloosheid omlaag halen. Men heeft echter ook meteen twijfels bij deze voorstellen. Is de overheid wel in staat om efficiënt te werken? De Noord-Zuidlijn in Amsterdam en de ov-chipkaart worden aangehaald om de twijfel hierover kracht bij te zetten.

3 DE ECONOMISCHE TOESTAND IN ENKELE GROEPEN

Samenvatting

Jongeren zijn optimistischer over de economie dan ouderen en ervaren ook minder negatieve gevolgen van de crisis. Mensen met een bovenmodaal inkomen ervaren die gevolgen het meest, studenten het minst. De opgewekte houding van jongeren en studenten volgens de enquêtes is herkenbaar bij de afgestudeerde mbo'ers, waarmee groepsgesprekken zijn gevoerd. Ze maken zich weinig zorgen over hun toekomst en verwachten ook nauwelijks steun van de overheid. Ondernemers in het midden- en kleinbedrijf (mkb), waarmee ook groepsgesprekken zijn gevoerd, ervaren de crisis vaak wel direct. Hun ervaringen en verwachtingen verschillen onderling echter sterk, afhankelijk van de branche en de omvang van hun bedrijf. Men zal zichzelf moeten redden en men heeft geen grote verwachtingen van de overheid. Er wordt wel zeer kritisch gekeken naar het overheidsbeleid ten aanzien van de banken en de steun voor grote ondernemingen.

Dit hoofdstuk doet verslag van gesprekken over de economische crisis in mini-focusgroepen met deelnemers uit twee bevolkingsgroepen waarvan verwacht mag worden dat ze de economische crisis directer aan den lijve ondervinden dan de gemiddelde Nederlander: schoolverlaters met een mbo-diploma en ondernemers en managers in het mkb.¹

Daaraan voorafgaand biedt tabel 3.1 een overzicht van verschillen tussen bevolkingscategorieën op vier economische indicatoren uit de voorafgaande hoofdstukken, namelijk de verwachtingen dat het met de economie en de eigen financiële situatie de komende tijd slechter gaat en de ervaring dat men zelf of mensen in de omgeving worden geraakt door de crisis.

Mannen blijken iets minder pessimistisch over de economie dan vrouwen, maar melden wel vaker dat ze negatieve gevolgen van de crisis ondervinden. Jongeren zijn optimistischer over de economie en de eigen financiën dan ouderen en zeggen ook veel minder last te hebben van de crisis. Ouderen zeggen dat laatste vaker en zoals in hoofdstuk 2 vermeld gaat het dan vaak over pensioenen, terwijl de 18-34-jarigen meer problemen hebben met huizen en hypotheek. In hun omgeving zien ouderen juist minder crisisgevolgen dan mensen onder de 55 jaar. Hogeropgeleiden zijn economisch en financieel optimistischer dan lageropgeleiden, maar zien wel vaker negatieve gevolgen van de crisis in hun eigen leven en bij mensen

in hun omgeving. Weinig verrassend gezien de samenhang tussen opleiding en inkomen doet hetzelfde patroon zich voor bij lagere en hogere inkomens. Overeenkomstig de leeftijdsverschillen onderscheiden studenten en gepensioneerden zich van elkaar.

De andere groepen laten geen grote verschillen zien en gezien hun soms geringe omvang in het onderzoek kunnen er geen conclusies aan worden verbonden voor verschillen in de hele bevolking.² Dat geldt ook voor het intrigerende gegeven dat de ondervraagde katholieken wat pessimistischer zijn over de economie en optimistischer over hun eigen financiële situatie dan de ondervraagde protestanten.

¹ Zie voor een uitgebreide verslaglegging de in de Verantwoording vermelde rapporten van Ferro en Veldkamp over hun aanvullende onderzoeken in dit kwartaal.

² In de tabel zijn alleen categorieën opgenomen van minstens 100 respondenten (met als uitzondering dit keer 93 huismannen en huisvrouwen). Vanwege hun geringe aantal onder de geënuquêteerden zijn bijvoorbeeld werklozen daarom niet opgenomen.

Tabel 3.1 Economische verwachtingen en geraaktheid door de economische crisis in diverse bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, derde kwartaal 2009 (in procenten en procentpunten afwijking^a)

	verslechtering economie ^b	verslechtering eigen financiën ^b	zelf geraakt door de crisis ^c	mensen in omgeving geraakt ^d
bevolkingspercentage	41	15	44	39
afwijkingen hiervan in procentpunten:				
man	-4	+1	+5	-1
vrouw	+4	-1	-5	+1
18-34 jaar	-13	-5	-13	+1
35-54 jaar	+6	0	+2	+7
55+	+3	+4	+8	-9
lager opgeleid	+5	+4	-1	-9
middenniveau	0	-1	-4	+4
hoger opgeleid	-5	-3	+7	+4
benedenmodaal inkomen	+4	+4	-3	0
ongeveer modaal	-1	-1	+1	+1
bovenmodaal	-3	-4	+12	+5
studeert	-11	-4	-23	-2
werkt in de particuliere sector	-2	-1	+2	+4
werkt in de (semi)publieke sector	+7	0	-4	+8
doet huishouden zonder betaald werk	+6	-2	-2	-7
is (vervroegd) gepensioneerd	+3	+1	+10	-12
onkerkelijk/levensbesch. ongeorganiseerd	0	0	0	+1
rooms-katholiek	+5	-3	+6	-1
protestant (PKN)	-4	+4	+2	-1

a Afwijkingen van vijf procentpunten of meer zijn vet gedrukt.

b Zie figuur 1.1.

c Zie tabel 2.1.

d Zie tabel 2.2.

Bron: COB 2009/3

AFGESTUDEERDE MBO'ERS

Om te achterhalen hoe mbo'ers aankijken tegen de crisis zijn vier mini-focusgroepen met drie tot vijf net afgestudeerden van het mbo georganiseerd in Amsterdam en Den Bosch. Hoewel sommigen gaan werken, gaat een aanzienlijk deel van de jongeren doorstuderen op het hbo. De reden om door te studeren is niet om 'bewust' de crisis uit te zitten, maar om de positie te verbeteren: ofwel omdat men het arbeidsperspectief van de huidige opleiding is

niet leuk genoeg vindt ofwel om hogerop te komen en meer te kunnen verdienen.

Er zijn verschillen tussen de twee steden in de beleving van de crisis. In Amsterdam leeft de economische crisis nauwelijks onder de mbo-schoolverlaters, zelfs al heeft men in de nabije omgeving wel gehoord van crisisgebonden problemen. Ook zeggen sommigen zelf vaker een nuluren-contract te krijgen of vaker gedwongen van bijbaantje te moeten wisselen,

maar, zo is de ervaring, je hebt wel zo weer wat anders. De mbo'ers zeggen dan ook zelf weinig tot niets te merken van de crisis. Ze schatten hun individuele kansen om werk te vinden hoog in en zijn ervan overtuigd dat ze makkelijk een baan vinden als ze dat zouden willen. De kans op werk is in hun ogen toch vooral een kwestie van motivatie. Wat dat betreft geloven ze sterk in de maakbaarheid van hun eigen leven.

In Den Bosch ervaren de afgestudeerde mbo'ers wel dat er een economische crisis is en sommigen ondervinden dat aan den lijve. Want de branches waarin enkelen werkzaam zijn of hun studie hebben afgerond (uitzendbranche, toerisme, woninginrichting, groothandel) hebben het merkbaar zwaar, waardoor een contract niet is verlengd, een stage niet is omgezet in een dienstverband en de omzet in het bedrijf terugloopt. Daarnaast menen ze ook dat werk vinden zeker in bepaalde branches niet makkelijker is geworden. Tegelijkertijd vinden ze dat de media er (te) veel aandacht aan besteden en dat er sprake is van overdrijving en onnodige bangmakerij. Want er zijn ook sectoren waar het wel goed gaat, zoals de zorg. De crisis lijkt hen zelf dan ook niet echt bezig te houden en ze geven aan dat als je werk hebt je niet gelijk met negatieve gevolgen van de crisis te maken hebt; het merendeel bijvoorbeeld heeft nog evenveel te besteden als voorheen.

Over hoe lang de crisis zal duren hebben de deelnemers uiteenlopende ideeën. Sommigen denken dat het tegen de zomer van 2010 toch wel afgelopen zal zijn, anderen dat het nog wel een paar jaar zou kunnen duren. De laatste groep verwacht ook een verder oplopende werkloosheid. Vooral ouderen, laagopgeleiden

en starters op de arbeidsmarkt worden in hun ogen getroffen door de crisis: niet zichzelf.

De kennis over en interesse voor de overheid in het algemeen en de maatregelen ter bestrijding van de crisis blijken behoorlijk ongelijk verdeeld onder de mbo'ers. Hoewel sommigen wel politieke interesse hebben en meer op de hoogte zijn van de politieke actualiteit, heeft een aanzienlijke groep nauwelijks een beeld van de overheid. Zij zijn niet geïnteresseerd in de politiek of in het reilen en zeilen van de regering. Ook hebben ze geen enkel idee van de bemoeienis van de overheid met hun eigen doelgroep al dan niet in het kader van de crisis. Deze mbo'ers vinden wel dat ze er iets van zouden moeten weten omdat ze zich realiseren dat politiek en regering beslissingen nemen die van belang zijn voor hun eigen toekomst en die van hun kinderen. Ze vinden informatie over dit onderwerp echter te saai om zich erin te verdiepen.

De grondtoon is er echter een van vertrouwen in de goede intenties van de overheid met betrekking tot de crisis, maar de daadkracht van de overheid ontlokt wel enig commentaar. Daar ontbreekt het soms aan. Hoewel ze menen dat de overheid wel actie onderneemt om de crisis te keren, kunnen slechts enkelen specifieke maatregelen noemen. De overheid moet zich ook niet met hen bemoeien als het om werk gaat. Ze vinden dat ze op een leeftijd zijn dat ze op eigen kracht hun weg moeten vinden op de arbeidsmarkt. Wel zouden er meer maatregelen mogen komen om hun arbeidsmarktpositie positief te beïnvloeden, zoals banen creëren of personeelskosten van bedrijven subsidiëren.

Slotoverwegingen van de onderzoeksbureaus bij de mbo'ers

De mbo-schoolverlaters lijken slecht voorbereid te zijn op hun entree op de arbeidsmarkt in economisch moeilijke tijden. Tot voor kort hebben ze ervaren dat het relatief makkelijk was om een bijbaantje te vinden. Het besef dat hun kansen op de arbeidsmarkt duidelijk kleiner zijn geworden als gevolg van de economische crisis, is nagenoeg afwezig. De vraag is hoe deze jongeren zullen reageren als straks blijkt dat het moeilijk is om geschikt te werk te vinden. (Ferro)

De jongeren staan aan het begin van hun carrière en geven zich weliswaar rekenschap van de mogelijke gevolgen van de crisis, maar gaan er zeker niet onder gebukt. Ze hebben een redelijk realistische kijk op wat er aan de hand is, maar ze willen zich daardoor niet laten bepalen. We zien signalen dat ze misschien meer dan voorheen bezig zijn met hun perspectieven op de arbeidsmarkt, zonder dat dit gepaard gaat met een zorgelijke houding. Keuzes worden gemaakt op basis van interesses, eigen ideeën over talenten en/of ambities en deze kunnen veranderen in de loop der tijd. Ze zijn jong en starter en geven de indruk dat er nog zeer vele wegen voor hen open liggen. (Veldkamp)

ONDERNEMERS UIT HET MIDDEN- EN KLEINBEDRIJF

Er zijn ook vier mini-focusgroepen gehouden met elk vijf ondernemers en managers uit het mkb in Amsterdam en Den Bosch. Bij de mkb'ers zien we dat het 'crisisbewustzijn' afhangt van twee factoren. Enerzijds is de branche waarin men opereert belangrijk. Hoe meer men merkt van de crisis, hoe serieuzer men deze neemt. De schoonmaak- en uitzendbranche, de detail- en autohandel en de bouw zijn daarvan voorbeelden. Anderzijds speelt de mate van professionaliteit een grote rol. De ondernemers van bedrijven die verder zijn geprofessionaliseerd (en vaak ook groter zijn) hebben meer informatie over de te verwachten effecten en zijn daarom ook iets somberder over de middellange termijn. Deze ondernemers denken dat de gevolgen van de crisis zeker nog enkele jaren voelbaar zullen zijn.

De kleinere middenstander (horecaondernemer, kapper en bakker) heeft veel minder kijk op de economische ontwikkelingen en het effect op de eigen branche. Tegenvallende bedrijfsresultaten worden niet snel gekoppeld aan de economische recessie. Men wijt dit eerder aan bijvoorbeeld overheidsregels (belemmerend) en de kwaliteit van personeel (slecht). De kleinere middenstanders geloven ook meer in hun eigen kracht om door vindingrijkheid en creativiteit het hoofd boven water te houden.

Hoe ervaren de ondernemers de crisis? Men signaleert dat consumenten langer nadenken over grote en luxe aankopen, aankopen uitstellen en prijsbewuster zijn geworden. Sommige bedrijven zien de omzet teruglopen of hebben een minder gevulde orderportefeuille. Ze merken verder dat bedrijven bezuinigen op kostenposten (zoals schoonmaak en het inhuren van extern personeel) en zelf doen ze dat op bepaalde punten ook door waar nodig zzp'ers (zelfstandigen zonder personeel) in te huren in plaats van mensen in vaste dienst te houden. Een veelvoorkomend probleem blijkt de verslechterde betalingsdiscipline te zijn, want facturen blijven veel langer open staan. De ondernemers nemen maatregelen om hun klanten sneller te laten betalen en geven aan 'dubieuze debiteuren' te vrezen.

De crisis roept over het algemeen een gevoel op van zwaar weer en alle hens aan dek, maar eveneens van licht aan het einde van de

tunnel. De ondernemers voorzien dat de crisis voorlopig zal aanhouden en een nog verdere terugval met zich gaat meebrengen, maar dat herstel op termijn weer in het vooruitzicht is. Dit hoort volgens hen bij de golfbewegingen waaraan de economie onderhevig is. Ze blijken hiermee al meer ervaring te hebben opgedaan. Bovendien zien ze ook positieve effecten. Het kaf wordt van het koren gescheiden en de goede bedrijven blijven overeind. Juist in deze tijden proberen ze het bedrijf gezond te houden door te innoveren en alert te reageren op ontwikkelingen. Onderscheiding, creativiteit, en productontwikkeling lijken het credo te zijn, al dan niet door noodzaak ingegeven. Bovendien vinden ze het veel makkelijker geworden om laaggeschoold personeel aan te trekken dan voorheen. Ook zeggen ze dat mensen wellicht meer hun best zullen doen, omdat werk vinden en houden minder vanzelfsprekend is.

De ondernemers zijn weinig op de hoogte van het nieuws rond de crisis. Dat heeft mogelijk te maken met het gegeven dat ze vooral interesse hebben in specifieke informatie voor hun eigen branche. De ondernemers weten nauwelijks wat de bijdrage van de overheid is in het bestrijden van de crisis. Hun kennis strekt niet veel verder dan de kapitaalinjecties van de regering in enkele grote banken. De ondernemers hebben veel kritiek op de rol van de banken in de crisis. De terughoudende opstelling van banken in het verlenen van kredieten is een veelgehoorde klacht, immers om te innoveren en je plannen aan te passen is vaak geld nodig. Men vindt dan ook dat de overheid er strenger op zou moeten toezien dat de banken zich aan de afspraken houden.

Het oordeel over de rol van de overheid in de economische crisis loopt uiteen van 'afwachtend' (de overheid is als het weer: je kunt er toch weinig aan doen en past je aan de omstandigheden aan) tot vijandelijk en extreem kritisch (de overheid als partij zonder visie, die faalt in vrijwel alles wat ze doet). Men meent overigens dat de genomen maatregelen vooral ten goede komen aan de grote bedrijven en veel minder aan het mkb. Het Calimerogevoel ligt op de loer. Er lijkt sprake van een patstelling: enerzijds moet de overheid hun niet te veel regels en beperkingen opleggen, anderzijds zou de overheid toch iets

zorgzamer mogen zijn voor het mkb. Maatregelen waar ze voor pleiten hebben te maken met een versoepeling van de regels in moei-

lijker tijden, maar ook met belastingverlaging, een lagere btw en eventuele garantstellingen door de overheid.

Slotoverwegingen van de onderzoeksbureaus bij de mkb'ers

De ondernemers proberen de omstandigheden zo veel mogelijk naar de eigen hand te zetten en zetten zich daar zeer voor in. Ze geven blijk van een groot verantwoordelijkheidsgevoel jegens hun bedrijf en personeel. De crisis heeft in meer of mindere mate gevolgen, maar overheersend blijft de indruk achter dat ze het tot nog toe redelijk redden. De ondernemersgeest is duidelijk terug te horen in de gesprekken; ze doppen hun boontjes het liefst zelf met zo min mogelijk inmenging van buitenaf. De overheid krijgt de rol toegedicht van een regelzuchtig orgaan dat echter de inspanningen toch wat nadrukkelijker op het midden- en klein bedrijf zou mogen richten, een spanningsveld kortom. (*Veldkamp*)

De economische crisis lijkt [door de kleinere middenstanders] bijna als een natuurverschijnsel ervaren te worden dat vanzelf weer overwaait. Het is in hun beleving vooral zaak om de eigen onderneming extra te 'schragen' (bijvoorbeeld door in te zetten op klantenbinding), zodat deze overeind blijft tot er betere tijden aanbreken. Wellicht is het deze groep ondernemers eigen om uit te gaan van eigen kracht en creativiteit om het hoofd boven water te houden.

Daartegenover staan de ondernemers van grotere bedrijven die wel degelijk te lijden hebben onder de crisis. Zij hebben het gevoel dat de regie hen uit handen is geslagen en dat de regering te weinig doet om de bedrijven in deze moeilijke tijden te steunen. Vooral de banken worden als de boosdoeners aangewezen. Deze zouden door de overheid veel meer onder druk moeten worden gezet om soepeler te zijn in het verstrekken van kredieten. (*Ferro*)

4 POLITIEKE ONVREDE

Samenvatting

Politiek ontevreden burgers hebben een voorkeur voor krachtig leiderschap en voor meer burgerinvloed op belangrijke politieke kwesties. Politieke onvrede vinden we vooral onder ouderen, lageropgeleiden, niet-stemmers en PVV-stemmers. Mensen die eerder vertrouwen hebben in politici benadrukken dat politici competent zijn en goede intenties hebben; mensen die eerder geen vertrouwen hebben in politici missen daadkracht en responsiviteit. Het blijkt makkelijker om inhoudelijke argumenten te geven waarom je geen vertrouwen hebt, dan waarom je wel vertrouwen hebt. Groeps gesprekken werken mede hierdoor negatieve houdingen in de hand. Opvallend is dan echter dat negatieve voorbeelden vaak gebaseerd zijn op een combinatie van anekdotes die feitelijk op verschillende politici betrekking hebben maar onterecht op één politicus geprojecteerd worden.

In hoofdstuk 1 hebben we beschreven hoe burgers de politiek waarderen. Net als heel veel eerder onderzoek in binnen- en buitenland levert dat een nogal negatief beeld op. In vergelijking met andere maatschappelijke sferen krijgt politiek de laagste tevredenheidcijfers (tabel 1.1) en het minste vertrouwen (figuur 1.2). Politici worden door grote groepen burgers beschouwd als onbetrokken en onbeïnvloedbaar. Er zijn net zo veel burgers die politici bekwaam noemen als onbekwaam. Grote groepen burgers vinden de landelijke politiek moeilijk te begrijpen. De cijfers wijzen op politieke onvrede, maar ook op verdeeldheid onder de bevolking. Wie zijn er tevreden en ontevreden over politiek en politici? Welke oplossingen dragen burgers aan voor de politiek? En wat gebeurt er eigenlijk in gesprekken over de politiek?

POLITIEKE ONVREDE IN BEVOLKINGSGROEPEN

De reacties op een aantal stellingen in tabel 1.3 hangen zo sterk samen, dat we ze kunnen samenvoegen in één maat van politieke onvrede.¹ Wie vindt dat politici onbekwaam zijn, vindt vaker dan anderen dat politici niet luisteren naar de burger en niets om de burger geven, dat ze zich te veel bezig houden met onderlinge discussies, en dat ze onbehoorlijk met elkaar omgaan. De samenvattende maat van politieke onvrede loopt van 0 (geen

onvrede) tot 100 (zeer sterke onvrede) en de gemiddeld score van Nederlanders in het derde kwartaal van 2009 is 47.

Daarnaast hebben we de Nederlandse burgers gevraagd naar twee richtingen waarin de Nederlandse politiek aan te passen is. Zou het goed zijn om het bestuur van het land over te laten aan krachtige leiders? Daarop antwoordt volgens de tweede cijferkolom van tabel 4.1 30% van de Nederlanders bevestigend. Zou het goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties? Hier is 65% van de Nederlanders het mee eens. Interessanter zijn echter de verschillen tussen groepen Nederlanders.

Tabel 4.1 toont verschillen tussen sociaal-demografische groepen. Wat direct opvalt, is dat groepen die politiek ontevredener zijn, vaker de voorkeur hebben voor krachtige leiders en vaker de voorkeur hebben voor meer burgerinvloed. Deze wat paradoxale uitkomst wijst erop dat ontevreden burgers vinden dat het anders moet, en daarom zowel krachtige leiders als meer burgerinvloed steunen. De roep om krachtige leiders kan zowel betrekking hebben op leiderschap binnen het democratisch bestel als daarbuiten. De steun voor burgerinvloed is minder een vraag om democratisering, dan een uiting van onvrede: burgerparticipatie als een stok om de politiek mee te slaan.²

1 Al of niet kiezen voor de zeven negatieve opvattingen over politiek en politici in tabel 1.3 bleek statistisch goed schaalbaar. De geconstrueerde maat is het percentage stellingen waarbij voor de negatieve (in plaats van positieve of neutrale) opvatting over politiek en politici wordt gekozen.

2 De paradox komt ook naar voren in ander recent Nederlands onderzoek: J. de Hart en P. Dekker, Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid, in *De sociale staat van Nederland 2009*. Den Haag: SCP, 2009. Ontevreden burgers zouden een systeem willen dat daadkracht combineert met veel burgerinvloed om in te grijpen wanneer dat nodig zou zijn. Zie ook J.R. Hibbing en E. Theiss-Morse, *Stealth Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Tabel 4.1 Politieke onvrede en steun voor krachtige leiders en meer burgerinvloed in diverse bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, derde kwartaal 2009 (in procenten en procentpunten afwijking^a)

	politieke onvrede ^b	krachtige leiders ^c	meer invloed burgers ^d
bevolkingspercentage	47	30	65
afwijkingen hiervan in procentpunten:			
man	+1	+1	-2
vrouw	-1	-1	+2
18-34 jaar	-10	-11	-9
35-54 jaar	0	-4	+3
55+	+8	+13	+4
lager opgeleid	+10	+13	+11
middenniveau	-1	-4	+6
hoger opgeleid	-9	-7	-18
benedenmodaal inkomen	+2	+2	+4
ongeveer modaal	0	0	-1
bovenmodaal	-3	+2	-8
studeert	-13	-20	-8
werkt in de particuliere sector	-1	-2	+1
werkt in de (semi)publieke sector	-6	-4	-11
doet huishouden zonder betaald werk	+3	+5	+3
is (vervroegd) gepensioneerd	+10	+13	+5
onkerkelijk/levensbesch. Ongeorganiseerd	0	+1	+1
rooms-katholiek	+4	+4	+4
protestant (PKN)	-3	-8	-8

a Afwijkingen van vijf procentpunten of meer zijn vet gedrukt.

b Gemiddelde instemming met 7 negatieve opvattingen over politiek en politici.

c Is het (zeer) eens met 'Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'.

d Is het (zeer) eens met 'Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties'.

Bron: COB 2009/3

Forse verschillen komen we vooral tegen tussen groepen met verschillend opleidingsniveau, verschillende leeftijd en verschillende werksituatie. Religiositeit (meer onvrede onder katholieken dan onder protestanten) en inkomen (met stijgend welstandsniveau daalt de onvrede) laten wat kleinere verschillen zien. Lageropgeleiden en ouderen hebben meer politieke onvrede, een grotere voorkeur voor krachtige leiders en voorkeur voor burgerinvloed dan respectievelijk hogeropgeleiden

en jongeren. De verschillen tussen groepen met een verschillende werksituatie (studerenden enerzijds en gepensioneerden anderzijds) blijkt volledig verklaard te worden door leeftijds- en opleidingsverschillen.

POLITIEKE ONVREDE EN POLITIEKE VOORKEUREN

Vervolgens kijken we in tabel 4.2 of politieke groeperingen verschillen in politieke onvrede. Er is een intrigerend verschil tussen stemmers en niet-stemmers. Niet-stemmers zijn vaker ontevreden. Zij willen bovendien aanzienlijk vaker dan stemmers meer burgerinvloed (een verschil van maar liefst 22 procentpunten). Toch maken niet-stemmers geen gebruik maken van de invloedsmogelijkheden die ze wel hebben. Wellicht stemmen zij niet, juist omdat ze menen dat de invloed van burgers bij verkiezingen momenteel te beperkt is. Stemgeneigdheid en steun voor meer burgerinvloed komen dan beide voort uit politieke onvrede.

Voorts toont tabel 4.2 verschillen naar partijaanhang. Zoals verwacht is de politieke

onvrede het hoogst onder de aanhang van de PVV. In de focusgroepen wordt onvrede nadrukkelijk genoemd als reden om op de PVV te willen stemmen. Wilders toont aan hoe fout de huidige politiek is, maar dat betekent niet dat kiezers zijn oplossingen delen. 'Ik stem op Wilders omdat de andere partijen eens wakker moeten worden, niet omdat ik hem in de regering wil.'

Het laagst is de onvrede onder de aanhang van CU, CDA en, iets hoger, de oppositiepartijen D66 en GroenLinks. Steun voor krachtige leiders is bij de PVV sterk bovengemiddeld en bij CU en GroenLinks juist sterk benedengemiddeld. Steun voor meer burgerinvloed vindt men bij kiezers van de PVV, de PvdD en de SP. Laag scoren met name CDA, SGP, D66 (opvallend genoeg), CU en VVD.

Tabel 4.2 Politieke onvrede en steun voor krachtige leiders en meer burgerinvloed naar electorale voornemens^a, bevolking van 18+, derde kwartaal 2009 (in procenten en procentpunten afwijking)

	politieke onvrede	krachtige leiders	meer invloed burgers
bevolkingspercentage	47	30	65
afwijkingen hiervan in procentpunten:			
zou zeker gaan stemmen als er nu TK-verkiezingen waren	-1	-1	-4
misschien	+4	+8	+11
zou niet gaan stemmen	+8	+2	+18
zou CDA stemmen als er nu TK-verkiezingen waren	-11	-12	-22
PvdA	-6	-3	0
SP	+1	-1	+7
VVD	-3	+6	-10
PVV	+16	+24	+13
GL	-9	-21	-5
CU	-12	-28	-11
D66	-8	+5	-14
PvdD	+1	+5	+8
SGP	+2	-13	-22
nog onzeker over de partijkeuze	+4	-1	+10

a Zie toelichtingen bij tabel 4.1

Bron: COB 2009/3

ARGUMENTEN VOOR EN TEGEN VERTROUWEN

Tabel 4.3 Argumenten voor vertrouwen of wantrouwen in politici

	heeft eerder wel vertrouwen in politici	heeft eerder geen vertrouwen in politici	
totaal aandeel respondenten^a	41	38	totaal aandeel respondenten^a
waarvan:			waarvan:
a ze zijn eerlijk en integer	4	11	a ze zijn oneerlijk en niet integer
b ze zijn deskundig / bekwaam genoeg voor hun taak	40	12	b ze zijn ondeskundig / niet bekwaam genoeg voor hun taak
c ze weten wat er leeft onder de bevolking	6	50	c ze weten niet wat er leeft onder de bevolking
d ze proberen te doen wat goed is voor het land	67	8	d ze zijn niet geïnteresseerd in wat goed is voor het land
e ze komen hun beloften na	1	41	e ze komen hun beloften niet na
f ze komen op voor mensen zoals ik	3	7	f ze geven niks om mensen zoals ik
g ze pakken problemen daadkrachtig aan	6	46	g ze tonen te weinig daadkracht bij problemen
h ik heb daarvoor niet echt een reden, het is vooral een gevoel	18	4	h ik heb daarvoor niet echt een reden, het is vooral een gevoel
i weet niet / wil het niet zeggen	1	1	i weet niet / wil het niet zeggen
totaal aantal inhoudelijke argumenten^b	1,3	1,8	totaal aantal inhoudelijke argumenten^b

a Percentages tellen samen met 'weet niet' op tot 100%.

b Respondenten mochten maximaal twee argumenten aankruisen; als inhoudelijke argumenten tellen we argumenten a tot en met g.

Bron: COB 2009/3

Tabellen 4.1 en 4.2 tonen welke groepen tevredener zijn met de politiek dan andere, maar laten niet zien waarom. Om daar meer licht op te laten schijnen, hebben we aan de deelnemers van onze enquête gevraagd of ze politici eerder wel of eerder niet vertrouwen. Vervolgens hebben we hun een aantal veelgehoorde argumenten voorgelegd om dit te onderbouwen (gespiegelde argumenten voor de voor- en tegenstanders), en hun gevraagd welke (maximaal twee) voor hen het belangrijkste waren.³ De resultaten zijn weergegeven in tabel 4.3.

3 Zie voor een vergelijkbare opzet met overeenkomstige resultaten het onderzoek dat Will Tiemeijer op 27 mei 2009 presenteerde bij het Nederlandstalig Platform voor Survey-Onderzoek (NPSO).

Op de vraag of ze politici eerder wel of eerder niet vertrouwden, antwoordde 41% positief en 38% negatief. De respondenten met vertrouwen vonden het echter moeilijker om inhoudelijke argumenten aan te dragen: gemiddeld noemden zij 1,3 argumenten tegenover 1,8 argumenten voor de respondenten zonder vertrouwen. 18% van de burgers met vertrouwen zegt bovendien dat het vertrouwen 'vooral een gevoel' is, terwijl slechts 4% van de burgers zonder vertrouwen dat zegt.

Hoewel we de twee groepen gespiegelde argumenten voorhielden, gebruiken ze evident verschillende argumenten. De burgers met vertrouwen noemen vooral de goede intenties ('ze proberen te doen wat goed is voor het land',

67%) en de bekwaamheid ('ze zijn bekwaam genoeg voor hun taak', 40%). De burgers zonder vertrouwen lijken het daar niet per se mee oneens, maar leggen nadruk op andere argumenten. Volgens de wantrouwendenden ontbreekt het politici aan kennis over de bevolking (50%) en aan daadkracht (46%) en komen politici hun beloften niet na (41%). De tegenhangers van deze argumenten worden juist weinig gebruikt door burgers met vertrouwen.

Dit wijst erop dat burgers met en burgers zonder vertrouwen verschillende eigenschappen van politici benadrukken. De eerste groep benadrukt competentie en betrokkenheid, de tweede groep vooral een gebrek aan responsiviteit en daadkracht. Dit zou een dialoog tussen de twee groepen kunnen bemoeilijken.

DE BESMETTELIJKHEID VAN ONVREDE

Om te zien hoe de discussie over de politiek verloopt, hebben we daar in vier focusgroepen uitvoerig aandacht aan besteed. Ook uit de gesprekken blijkt dat Nederlanders ontevreden zijn met de politiek. Er zijn interessante verschillen tussen de groep ouderen en de groep jongeren. De ouderen zijn een slag negatiever dan de jongeren, wat zich met name uit in het oordeel over de goede intenties van de politici. De ouderen stellen vaker dat politici niet geïnteresseerd zijn om beleid te maken in overeenstemming met wat burgers vinden. Dat zou ook inherent aan het systeem zijn: politici moeten zich eerst een jaar inwerken, dan kunnen ze een jaar beleid maken, en in het derde jaar komen de verkiezingen er al weer aan. Een oudere stelt dat er door politici 'te lang niet is geluisterd naar wat mensen aan problemen hebben ervaren'. Jongeren liggen er minder wakker van en suggereren dat het niet mogelijk is om altijd rekening te houden met alle meningen: 'Ze hoeven niet altijd te voldoen aan wat ik wil.' Bovendien luisteren politici wel degelijk, al is het maar om stemmen binnen te halen.

In de focusgroepen blijkt negativisme aantekelijk te werken. Ook mensen die weinig geïnteresseerd zijn in de politiek en zelfs mensen die tevreden zeggen te zijn met de politiek, dragen in de loop van het gesprek problemen aan met politiek en politici. Maar tegelijk weten de deelnemers de negativiteit ook te relativeren. Zo zeggen diverse deelnemers

dat Nederlanders veel meer zijn gaan eisen en verwachten van de politiek. Vergeleken met andere landen, is het hier zo slecht nog niet: 'Als je in Iran zou wonen, zou je heel blij zijn met ons stelsel.' Tegelijkertijd constateren de ouderen dat door de invloed van de media de afstand tussen politiek en politici is afgenomen (er is nu meer bekend, 'dus ga je er ook meer over roepen'), maar dat de huidige burger zelfs deze afgenomen afstand minder accepteert dan vroeger het geval was. Een jongere vindt echter dat veel Nederlanders zich er wat gemakkelijk van afmaken door zich niet te verdiepen in politieke zaken, maar vooral van de zijlijn te schreeuwen. 'Verwende Nederlanders verwachten van de politiek eigenlijk dat alles opgelost wordt.' Een ander: 'En mopperen is Nederlanders eigen.' De mbo'ers uit hoofdstuk 3 beamen dat ze te weinig van de politiek weten, en zich er eigenlijk in zouden moeten verdiepen. Jongeren zijn niet zo zeer betrokken bij de politiek, en brengen daarom ook minder vaak een stem uit: 'Ik stem niet, omdat ik vind van mezelf dat ik er niet goed genoeg mee bezig ben. Ik weet zeg maar de basisdingen van alles, en dan ga ik zo meteen op iemand stemmen en dan weet ik de helft van het verhaal niet. Liever stem ik dan niet: liever heb ik een verloren stem dan een verkeerde stem.'

In de gesprekken voeren negatieve argumenten de boventoon. 'Politici praten zo wollig. Ik heb altijd het gevoel van ze houden wat achter; ze vertellen maar de helft en wat ze vertellen zal ook wel weer niet waar zijn.' Maar een groot aantal voorbeelden en anekdotes ter onderbouwing van de onvrede zijn feitelijk onjuist. In gesprekken over politiek en politici zien we een neiging onder met name negatieve burgers om hun verhalen retorisch te verdichten. Ze ballen elementen uit verschillende politieke anekdotes samen in een enkel verhaal, en projecteren reeds bestaande negatieve sentimenten op politici. Het opvallendst is de stelling die in een groep jongeren wordt opgeworpen dat politici tegenwoordig weinig vak-kennis zouden hebben maar beroepspolitici zijn. Om deze stelling te onderbouwen worden twee recente voorbeelden aangedragen. Een eerste deelnemer begint over oud-minister van Financiën Gerrit Zalm.

A: "Kijk naar Zalm. Die was minister van Financiën. En later was hij... eh... had hij een andere post."

B: “Volksgezondheid.”

A: “Ja, bijvoorbeeld.”

Interviewer: Vind je dat dat niet kan?

C: “Nee, dat is ongeloofwaardig.”

A: “Ja, want als je eerst bezig bent met Financiën, en daar ben je vier jaar lang mee bezig...”

Interviewer: Twaalf jaar.

A: “Of, ja, twaalf jaar. Dan ben je daar dus mee bezig en dan ga je na die twaalf jaar in ene een andere tak van sport doen. En dat kan wel, maar van de ene op de andere dag gaat hij een andere post doen. Dat heb ik nooit gedaan; ik heb drie jaar moeten studeren om van de ene naar de andere tak te gaan.”

[...]

C: “Het is gewoon zo dat een minister zelf inhoudelijk niets weet.”

De facto was Gerrit Zalm tussen 1994 en 2006 met uitzondering van het eerste kabinet-Balkenende minister van Financiën. Daarvoor (bij het Centraal Planbureau en als ambtenaar bij Financiën en bij Economische Zaken) en daarna (bij de banken DSB en ABN Amro) was hij op hetzelfde terrein actief. Slechts tijdens het eerste kabinet-Balkenende was Zalm fractievoorzitter van de VVD. Tijdens dat kortstondige kabinet was Hans Hoogervorst minister van Financiën. Hij werd in 2003 wel minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Een andere deelnemer noemt oud-minister Ella Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie als een typische carrièrepolitica met weinig inhoudelijk verstand van haar beleidsterrein.

A: “Hoe heet die ene minister nou... die vrouw, die zo door die website. Hoe heet die website ook al weer?”

B+C: “GeenStijl.”

A: “GeenStijl ja. Hoe heette die?”

[Ella Vogelaar wordt in de hele discussie niet bij naam genoemd]

A: “Ja, dat is nou typisch zo’n minister die toevallig die portefeuille heeft omdat ze nummer 3 staat op die lijst, bij wijze van spreken, en denkt ‘nou ja, dat vind ik wel leuk om te doen’.”

Feitelijk werd Vogelaar benoemd mede vanwege haar ervaring met het onderwerp. Vogelaar was niet verkiesbaar als Kamerlid voor de PvdA, en is niet eerder of later minister geweest op een ander ministerie.

Maar er zijn meer voorbeelden van onjuiste, geconstrueerde, maar stellig besproken ‘feiten’. Zo wordt in een groep ouderen gesteld dat

politici tegenwoordig lager opgeleid zijn dan vroeger:

“Vroeger hadden politici gestudeerd, een academische titel; nu lopen daar snotneuzen, hebben misschien middelbare school, aardig bekkie, maar kwaliteit en charisma ontbreken dan.”

In een groep jongeren wordt herhaaldelijk beweerd dat het er tijdens het referendum van 2005 om draaide of Nederland lid moest blijven van de EU. Het volk zou tegen lidmaatschap hebben gestemd, en het kabinet zou daar niet naar geluisterd hebben. Andere gespreksdeelnemers spreken deze beweringen niet tegen.

De voorbeelden die hierboven zijn beschreven impliceren dat burgers, met name de ontevreden burgers, hun mening over de politiek reeds gevormd hebben, en daar de feiten ‘bij zoeken’. De onjuiste feiten zijn gebaseerd op een mix van verhalen over politici en praktijken. In de beleving van de deelnemers worden ze aan elkaar gekoppeld tot een sappige anekdote, een opstapeling van irritaties die het in de discussie goed doet. Onjuiste feiten worden zonder uitzondering met een enorme stelligheid gebracht, en niet weersproken door de andere deelnemers.

En ze hebben succes. De argumenten zijn erg overtuigend voor gespreksdeelnemers die eerder hadden toegegeven weinig te weten over de politiek. Zij reageren met stilte of zelfs wat geschrokken op de anekdotes die met name de ontevreden op tafel leggen. ‘Ik denk na wat we hier zo gehoord hebben, dat politici niet zo betrouwbaar zijn, al heb ik het liefst dat het wel zo is natuurlijk.’ Aan het eind van het gesprek zijn de focusgroepen negatiever over de politiek dan aan het begin. Enkele voormalige positievelingen zeggen ‘geleerd’ te hebben van de politieke gebreken die door de ontevreden werden opgesomd.

Dat laatste kan dan ook weer opgevat worden als een lichtpuntje. Hoewel in de discussie duidelijk verschillende oordelen worden geponeerd, en hoewel (al dan niet feitelijk juiste) negatieve argumenten krachtiger lijken dan positieve argumenten, zien we in meerdere groepen dat Nederlanders nader tot elkaar komen. Helaas gaat dit ten koste van het vertrouwen in de politiek.

VERANTWOORDING

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten, gebaseerd op enquêtes en kwalitatief onderzoek in het betreffende kwartaal, en in verdiepende studies met meer analyses, literatuur en gebruik van ander onderzoek. Gelijktijdig met dit kwartaalbericht is op 21 oktober 2009 de eerste verdiepende studie verschenen en een achtergrondstudie met een toelichting bij de opzet van het COB, beide beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Dekker, P., T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Dekker, P (red.). *Met en wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.

Onderzoek in het derde kwartaal van 2009

Er is een kwartaalenquête gehouden en er is focusgroeponderzoek gedaan. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1595 respondenten telefonisch geselecteerd, van wie er 1268 gevraagd is de enquête in te vullen. Tus-

sen 7 juli en 9 augustus 2009 hebben er 1095 de vragenlijst volledig ingevuld (832 via internet en 263 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was ruim 21 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,51 tot 2,61 en de wegefficiëntie is 90%, resulterend in een effectieve steekproef van 990. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,2; 5% gaf een onvoldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door Ferro en Veldkamp. Beide bureaus voerden een gesprek met een groep 18-34-jarigen en een groep 55-plussers, Ferro in Amsterdam op 4 augustus en Veldkamp in Alkmaar op 27 juli. De gesprekken duurden ongeveer twee uur en bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving met specifiek aandacht voor de economische crisis, het invullen en bespreken van enkele vragen uit de kwartaalenquête over politiek en een algemene discussie over politiek. Daarnaast hebben dit kwartaal beide bureaus elk vier mini-focusgroepen (drie tot vijf deelnemers) gehouden, twee onder net afgestudeerden van het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en twee onder directeuren en leidinggevenden van het midden- en kleinbedrijf (mkb). Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de algemene focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2009, 3^e kwartaal*. Leusden: Market Response, augustus 2009 (projectnummer 15015).
- Jochum Stienstra en Masja Notenboom, *COB focusgroepen derde kwartaal 2009*: Amsterdam. Amsterdam: Ferro, augustus 2009 (projectnummer 3430).
- Yolanda Schothorst en Simone Roos, *COB focusgroepen derde kwartaal 2009*: Alkmaar. Amsterdam: Veldkamp, september 2009 (projectnummer 4981).
- Judith van Male, *COB Mkb'ers en mbo-schoolverlaters*. Amsterdam: Ferro, september 2009 (projectnummer 3434).
- Judith ter Berg en Jeltje Wynia, *COB Aanvullende focusgroepen: mkb en mbo*. Amsterdam: Veldkamp, september 2009 (projectnummer 5229).